

ТРУДНИТЕ ПЪТИЩА НА ДУХОВНОСТТА В ОБРАЗОВАНИЕТО: МЕЖДУ СЕКУЛАРНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ И НЕФОРМАЛНИТЕ ПРАКТИКИ ЗА ЛИЧНОСТНО САМОУСЪВЪРШЕНСТВАНЕ

Гл. ас. д-р Константин Теодосиев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В настоящата статия, под формата на научното есе, се разглежда ролята на неформалното образование в компенсирането на една съществена празнина във училищното обучение и възпитание, свързана с духовния живот и образованост на учениците чрез запознаването с различни духовни учения и евентуалното им практикуване. Анализира се взаимоотношението между личностно развитие, духовно развитие и изповядване на религия. Прави се опит за систематизиране на причините, поради които на практика във формалното образование съществуват ограничения и пропуски по отношение на духовното развитие на индивида. Представя се богатото съдържателно многообразие, което предлага неформалното образование в сферата на духовните учения и практики. Анализират се проблемите и трудностите, които срещат желаещите да практикуват духовни дисциплини, при изграждане на критерии, чрез които да преценят автентичността на предлаганото обучение, както и компетентността и морала на съответния учител. Специално внимание се отделя на ролята на общностите като среда, в която протича обучението, като се съпоставят благоприятните фактори и опасностите, които могат да се проявят в процесите на груповата динамика.

Ключови думи: неформално образование; личностно развитие; духовно развитие; самоусъвършенстване

В съвременния небивало бързо и противоречиво развиващ се свят, където традиционните образователни системи са ориентирани предимно към академичните постижения и професионалните компетентности, значението на неформалното образование за холистичното развитие на личността заслужава специално внимание. В настоящата статия, използвайки формата на научното есе, се разглежда често пренебрегваната, но съществена роля на

неформалното образование в развитието на духовната култура и живеене на индивида. Аргументацията се основава на симбиозата от факти и основания, свързани с дефинирането на основните термини и понятия, от една страна, и тяхното процесуално-технологично интегриране в образователните модели, функции, цели, процеси и резултати. Изследва се как в това специфично практическо поле, което привлича разнообразни групи деца, юноши и млади хора, неформалното образование допълва формалното обучение, като предоставя разнообразни пътища за личностно израстване и духовно обогатяване. Също така се анализират основните проблеми и опасности в преподаването и практикуването на духовни учения.

Понятийните предизвикателства

Първият проблем, който възниква при опитите за изследване в тази сфера, е неопределеността на понятията дух, душа, духовност. Те не могат да бъдат *научно* дефинирани, доколкото представляват феномени извън обхвата на научните емпирични изследвания. Във философията обаче това са едни от основните понятия, но различните философи и школи влагат в тях различен, понякога противоположен смисъл. Именно философските интерпретации на понятията дух, душа, духовност се използват в педагогиката и психологията. Най-обобщено, понятието „дух“ (гр. *νοῦς, πνεῦμα*; лат. *spiritus, mens*; нем. *Geist*; фр. *esprit*; англ. *mind, spirit*) се интерпретира в два смисъла: „1) най-висшата способност на човек, която му позволява да стане източник на смисъл, лично самоопределение, смислена трансформация на реалността; откриване на възможност за допълване на естествената основа на индивидуалното и социалното съществуване със свят на морални, културни и религиозни ценности; действайки като ръководен и фокусиращ принцип за другите способности на душата; 2) идеалната сила, която управлява света, към която човек може да бъде активно и пасивно ангажиран“ (Dobrohodov 2018). Под понятието „душа“ (гр. *ψυχή*, лат. *anima*) обикновено се разбира нематериална същност, есенция на човека, която обитава физическото тяло, и според преобладаващите религиозни вярвания за разлика от него е безсмъртна. Според анимистичните вярвания душа притежават не само човекът, но и всички материални обекти.

Психологията, неврофизиологията и когнитивните науки все по-задълбочено навлизат в изследването на много аспекти на човешкия субективен опит и съзнанието. Те обясняват вътрешния субективен свят с понятия като физиологически и психологически процеси, мозъчни функции и поведение. Но те не могат да предоставят непротиворечиви дефиниции за самата същност на понятията дух и душа. Така тези понятия остават в сферата на житейските представи и вярвания и от самото зараждане на човешкото самопознание, та до днес са обект на философски, религиозни и метафизически дискусии. Но

въпреки този проблем, когато става въпрос за духовни учения, те може да бъдат разбрани и обяснени поради обективния им характер – те имат своя теория, история и практика. Въпреки голямото смислово припокриване на понятията „духовни учения“ и „религия“, за целите на настоящата статия е необходимо да се посочат основните разграничения между тях, колкото и да са относителни. За по-голяма яснота ще ги съпоставим по следните показатели: дефиниция, структура, вярвания и догми, ритуали и практики, общност.

На първо място, духовно учение е по-широко понятие, обхващащо широк спектър от вярвания, практики и философии, свързани с духовните или трансцендентните аспекти на живота. Може да включва лично израстване, себеоткриване, медитация, осъзнатост и различни системи от вярвания, които се фокусират върху вътрешното развитие, просветлението и дълбокото разбиране на себе си и света. Религията, от своя страна, се отнася до организирани системи от вярвания и практики, които често включват структуриран набор от доктрини, ритуали, морални кодекси и общност от привърженици, споделящи общи вярвания и традиции. Религиите обикновено имат установени институции, духовенство и свещени текстове, които ръководят вярата и практиката на техните последователи. Те са силно структурирани, с установени йерархии, духовенство и места за поклонение. Често имат организирани религиозни институции, които управляват и ръководят практикуването на тяхното изповедание.

Като *структура*, духовните учения обикновено са по-малко структурирани и по-индивидуализирани. Те може да нямат официални институции или йерархични религиозни власти. Индивидите могат да изследват духовните учения сами или в рамките на свободно организирани групи.

Вярвания и догми

Духовните учения са по-отворени за тълкуване и лично изследване, отколкото традиционните религии. Индивидите се насърчават да търсят своя собствен път към духовно израстване и разбиране. При религията има стремеж да се постъпва добродетелно и да се избягва грехът в съответствие с предписани правила и норми на поведение, произтичащи от сакрална ценностна система, която не подлежи на съмнение и оспорване. Религиите са склонни да имат специфични доктрини и догми, в които се очаква техните последователи да вярват и да ги следват. Отклонението от тези вярвания може да бъде обезкуражено или дори осъдено. Както историята, така и съвремението ни предоставят изобилие от примери за ексцесиите, до които това осъждане може да достигне.

Ритуали и практики

Духовните практики и ритуали се различават значително и могат да бъдат адаптирани към индивидуалните предпочитания. Те често се фокусират върху вътрешната трансформация, осъзнатостта, медитацията и самосъзнанието.

Религиите са установили ритуали и практики, които в повечето случаи се изпълняват колективно. Тези ритуали често имат специфични значения и са от съществено значение за религиозната идентичност и сплотеността на общността.

Общност

Докато духовните учения могат да насърчат чувството за общност, в повечето случаи те не изискват официално членство или привързаност към конкретна група или институция. Хората със сходни духовни интереси могат да се съберат в по-неформална среда или онлайн общности. Религиите отдават изключително голяма значеие на религиозната общност и често изискват официално членство или принадлежност към определена религиозна група.

Важно е да се отбележи, че тези разграничения не са абсолютни и както беше отбелязано, може да има повече или по-малко съществени припокривания между духовните учения и религията. Някои хора могат да интегрират елементи и от двете в своите системи от вярвания и практики, докато други могат да изберат единия път пред другия въз основа на личните си вярвания и предпочитания.

И още едно терминологично разграничение, което е от полза за ориентирането в многообразието от неформални обучения и тяхната типология. Става въпрос за понятията *личностно развитие* и *духовно развитие (самоусъвършенстване)*. Тук също има известно смислово припокриване, но и съществени различия. Може да се каже, че личностно развитие е по-широко понятие, включващо в себе си духовното, чиято специфика и фокус обаче му дават относително ясно изразена обособеност.

Личностното развитие се отнася предимно до подобряване на личните и практическите житейски умения, взаимоотношения и качеството на живота. То обхваща различни области, включително интелектуално, емоционално, физическо, здравно и социално развитие. Личностното развитие може да включва поставяне и постигане на цели (в повечето случаи конкретни и измерими), подобряване на комуникационните умения, изграждане на самочувствие, развитие на по-добро управление на времето и придобиване на нови качества, знания или умения.

Духовното самоусъвършенстване включва развитието на вътрешния когнитивно- и афективно-рефлексивен Аз на индивида. То често се свързва със специфични системи от вярвания и практики, които могат да бъдат религиозни или нерелигиозни. В някои случаи се търси връзката му с висше съзнание или божествена сила. В други – прозрение за по-дълбокия смисъл и цел на живота. В трети – постигане на екстраординарни състояния на съзнанието или паранормални способности. Духовното развитие се фокусира върху изследването и задълбочаването на духовните преживявания, ценности и връзката със священото или трансцендентното. То включва практики като

медитация, молитва, саморефлексия, психофизически упражнения, понякога използване на психотропни вещества.

По-голяма част от системите за духовно самоусъвършенстване се основават на езотерични учения, възникнали в рамките на отделните религии – даоистки практики като нейгун, ци гун, яншънгун и др., будистки и индуистки варианти на йога и тантра, суфийски школи, които възникват в рамките на исляма, различни варианти на духовни практики в християнството. Към този „раздел“, може да отнесем и шамански практики (станали особено популярни от 70-те години на миналия век благодарение на книгите на Карлос Кастанеда), както и практики, свързани с остатъци от езически вярвания и религиозно-мистичния фолклор, които обикновено се определят като неопанизъм. Характерно за изброените системи е, че при тях се претендира (в кои конкретни случаи и доколко, това основателно е друг въпрос), че те са традиция, в повечето случаи още от най-дълбока древност, и при тях има непрекъсната линия на предаване на учението от учител на ученик.

Друга голяма група системи за духовно самоусъвършенстване са тези с еkleктичен характер. Те представляват комбинация от възгледи, вярвания и практики, заимствани от няколко религиозно-философски и езотерични учения. Тази група системи съставляват т.нар. движение „Ню ейдж“ („Нова епоха“, „Нова духовност“, „Космически хуманизъм“). Заслужава отбелязване фактът, че това движение, зародило се още в края на XIX век, оказва влияние върху развитието на нови концепции в съвременната педагогика. Сред познатите личности, повлияни от и повлияли на движението „Ню ейдж“, чиито идеи намират широк отзвук в педагогическата теория и практика, може да се посочат Джиду Кришнамурти, Мария Монтесори, Рудолф Щайнер, Петър Дънов, Паркър Палмър, Кен Робинсън, Дийпак Чопра, Хауърд Гарднър. Но това е твърде обширна, недостатъчно изследвана тема, която излиза извън обхвата на настоящата статия. Споменаването тук е само за да се отбележи още един интересен аспект на връзката между формално и неформално образование.

В някои случаи еkleктичните системи включват и елементи от следващата, трета група системи за духовно самоусъвършенстване, които се основават на научни области като медицина, психология, неврофизиология, биология, диетология, генетика, социология. С известна условност, тези системи може да се нарекат „авторски“. Те представляват опити, на основата на най-новите научни постижения, да създадат методи за повишаване качеството на живота и развитие на вътрешния потенциал на индивида.

Приложните предизвикателства

Както е известно, основната функция на неформалното образование е преодоляване на ограниченията и пропуските на формалното, а може да се каже, че

именно по отношение на духовното развитие на личността те са най съществени. Това се дължи на комбинация от обективни фактори – исторически, практически, културни, социални и идеологически. Формалната образователна система в България има светски характер. Изключение в това отношение са духовните семинарии в София и Пловдив, които са със статут на средни общообразователни училища, както и богословските факултети в Софийския и Великотърновския университет. Светският характер на образованието е от съществено значение за гарантиране свободата на вероизповеданието и превенция на налагането на едни религиозни вярвания над други. Ето защо, формалното образование се отнася неутрално към религиозните вярвания. Същевременно тази неутралност е довела до negliжиране изучаването на религията като културен феномен. Все пак следва да се отбележи, че в МОН има одобрени концепции за учебни предмети „Религия (християнство – православие)“, „Религия (ислям)“ и „Религия (неконфесионално обучение)“, които да се изучават в избираеми учебни часове и във факултативни учебни часове в началното и в средното образование. Но този статут на учебните предмети, свързани с религията, ги оставя в „периферията“ на общообразователния процес. В своята практика като университетски преподавател по педагогически дисциплини, при всеки курс неизменно задавам на студентите въпроси, свързани с религиите. В продължение на много години резултатите са едни и същи – над 90% от студентите нямат дори повърхностна представа от основните религиозни учения. Дори тези, които се самоопределят като християни, не са запознати с основните постулати на тази религия, не са прочели дори едно Евангелие. Изключенията са много редки – под 10%, и то не при всеки курс. Още по-притеснителен е фактът, че това са студенти в хуманитарни специалности в СУ „Св. Кл. Охридски“. Основният проблем тук е не в отсъствието на религиозно самоопределение, а в това, че без базови познания за религиозните учения не може да се възприеме и разбере пълноценно огромна част от културното наследство на човечеството. Също така не могат да се изградят адекватни ориентири за адаптация в съвременния свят, при който процесите на глобализацията водят не само до интеграция, но и до сблъсък на различни култури.

Формалното образование отдава приоритет на формирането на знания, умения и компетентности, които са „обективни“ и научно измерими и дават възможност на индивида да се интегрира в обществото преди всичко като работна сила.

При формалното образование има унифицирани учебни програми, задължителност и унифицирани критерии за оценяване – все неща, които не са приложими към духовното развитие.

Учебното съдържание при формалното образование акцентира върху рационалното мислене, критичния анализ и емпиричните доказателства. Въпреки че тези умения са изключително ценни, за тяхна сметка до голяма

степен се подценяват и омаловажат аспекти на духовността, които се основават на личен опит, интуиция и вяра.

Дори когато образованието предоставя теоретични знания за различни духовни и философски традиции, то не преподава практически умения за самопознание и интегриране на духовните принципи в ежедневието.

Въпреки че индивидуалният подход е един от основните педагогически принципи, при формалното образование неизбежната стандартизация, ограниченията във времето, условията и възможностите на педагозите затрудняват неговото реализиране на практика. А духовното самоусъвършенстване е дълбоко индивидуален път, с уникални за всяка личност противоречия, трудности, падения и възходи.

Не на последно място по значение е и фактът, че акцентът върху резултатите от изпитите и възможностите за кариерно развитие често водят до пренебрегване на личния растеж, вътрешното изследване и търсенето на по-дълбок смисъл на житейския път.

Когато навлезем в сферата на неформалното образование, предлаганите възможности за личностно и духовно развитие и самоусъвършенстване са необозрими. Те могат да бъдат разграничени в два аспекта – като съдържание и като технология (методи и форми на обучение).

По отношение на *съдържанието*, тук се изправяме пред един образователен „пазар“, на който се предлагат курсове и обучения за най-различни аспекти на личностното развитие – както светски, така и духовни. Тематиката варира от причудливи, понякога комични заглавия, до сериозни и компетентно съставени курсове. Нейният спектър варира от „Как да си намерим богат мъж, който да ни издържа?“, през курсове за шамани, магьосници и екстрасенси, курсове за развитие на комуникационни умения, до курсове по медитативни и психофизични практики, съставени и водени от доказани специалисти неврофизиолози, психолози, педагози. Такова многообразие трудно се поддава на систематизация и класификация, но като пример може да се дадат категориите, в които са разпределени курсовете за личностно развитие в една от най-големите и популярни платформи за видеокурсове – Udemу. Към настоящия момент в платформата се предлагат над 210 курса, разделени в 13 основни категории, една от които е именно „Личностно развитие“ (Personal development) с 10 000 курса. От своя страна, те са разделени на 16 категории, които включват: личностна трансформация; личностна продуктивност; лидерство; кариерно развитие; родителство и взаимоотношения; щастие; езотерични практики; религия и духовност; създаване на персонален бранд; креативност; влияние; самочувствие и увереност; стрес мениджмънт; памет и учебни умения; мотивация; Други. Въпреки че има обособена категория „Религия и духовност“, към духовното развитие пряко се отнасят и категориите „Личностна трансформация“ и „Езотерични практики“ (Udemу 2023). И

всичко това се предлага само в една от многото платформи за електронно обучение.

Този пример е достатъчно красноречив, а при курсовете за непосредствено обучение както количеството, така и разнообразието е още по-голямо и необхватно. Освен това съществуват хиляди школи и организации, в които се разпространяват, преподават и практикуват различни духовни учения. Очевидно е, че това не е просто „ниша“, а огромна област за реализация на неформалното образование.

Формите на обучение, които се използват в неформалното образование, по същество, не се отличават от тези при формалното, като естествено, имат своя специфика. Те могат да бъдат дистанционни (онлайн и офлайн), непосредствени и смесени. Включват лекции, уроци, тренировки, семинари, екскурзии (често с поклоннически характер) и ритрийти. Последната форма на обучение е сравнително нова като понятие в българския език. Думата е заемка от английски и означава оттегляне, отшелничество, усамотение, убежище. Като форма на обучение, ритрийтът представлява оттегляне в сравнително изолирана среда за определен период на интензивно обучение и практика. Именно процесът на обучение разграничава ритрийтът от отшелничеството, което се практикува в различни религии. Ритрийтът всъщност е подобен на учебните и спортните лагери, но терминът вече се е наложил в сферата на обучението в различни духовни учения. Поради отсъствието на задължителност при неформалното образование всички тези форми могат да се прилагат и комбинират много по-гъвкаво, отколкото при формалното и в много по-голяма степен да бъдат съобразявани с индивидуалните потребности, възможности и желания на обучаваните. Тази по-голяма гъвкавост и адаптивност не само по отношение на формите, но и като цяло е една от същностните отлики на неформалното от формалното образование. Но може да се каже, че в разглежданата сфера тя е от най-голямо значение, тъй като духовното развитие не е просто акумулиране на знания, а вътрешен път, в който уникалните характеристики на индивида са по-важни от общите.

На пръв поглед, дотук нещата изглеждат много добре и относително безпроблемно. Ако човек иска да се развива духовно, има богати възможности за избор на системи и учители – избира, пробва и когато намери това, което го удовлетворява, нататък всичко зависи от усилията, които ще положи. Всъщност търсещите духовен път след първоначалния ентузиазъм се сблъскват с много сериозни трудности, които често пъти водят до демотивация, разочарование и отказ от по-нататъшни занимания и търсения.

На първо място стои проблемът с *избора*. Всеизвестно е, че колкото повече са възможностите за избор, толкова той става по-труден. Особено трудно е, когато избиращият няма ясни *критерии*. А за да изгради такива, му е нужна преди всичко информация от съответни източници. Но когато става въпрос

за духовни учения, голяма част от източниците на информация са крайно ненадеждни. Със съжаление трябва да отбележа, че според дългогодишните ми наблюдения достоверните и качествени книги в тази сфера, с малки изключения, нямат много читатели. Популярната литература, отнасяща се до личностно и духовно развитие, *в по-голямата си част* изобилства с псевдонаука, фантазии, а понякога и с откровени лъжи. Такива книги може да се определят като жанр „духовно фентъзи“. Там се предлагат чудодейни методи за изцеления, овладяване на тайнствени енергии, развитие на всякакъв вид паранормални способности, пътешествия в други измерения на времето и пространството и разбира се – духовно просветление. Подобни книги понякога реализират изключително големи тиражи и многократно лично съм бил свидетел как интелигентни и образовани хора с лекота приемат на доверие очевидно абсурдни твърдения. Аналог на този вид литература в киното и телевизията е т. нар. жанр мокументари (mockumentary: от mock – фалшив, лъжлив, подигравка, и documentary – документален) – представяне на измислени събития и факти като документален филм. В такива филми дори се използват интервюта с известни учени, като манипулативно се включват откъси извън контекста на казаното, за да се потвърдят твърденията на авторите.

Друг източник на информация са познати и приятели, които имат интереси в тази сфера и известен практически опит, бил той самостоятелен, в група или в школа. Понякога те успяват да предадат своя ентузиазъм не само чрез интересни разкази и дискусии, но най-вече когато в техния начин на живот, взаимоотношения и ценности започват да се проявяват осезаеми позитивни промени. Но в много случаи се проявява своеобразният ефект на прозелита, при който нещата се представят пречупени през призмата на първоначалния ентузиазъм от намирането на „верния път“ и на „Учителя“. В подобни случаи картината, която се представя, е продукт на въображение и приемане на желаното за действително, а не на трезва и безпристрастна оценка.

Третият източник на информация е семейството. В идеалния вариант би следвало родителите да събудят у детето си интерес към духовните учения и стремеж за самоусъвършенстване чрез откровени разговори и личен пример. Но в реалността такива случаи се наблюдават достатъчно рядко. Когато в ценностната система на родителите духовността отсъства, те няма какво да предадат на децата си в тази област. За някои родители е важно да осигурят материалното благосъстояние на детето си, а останалото е „работа на учителите“. За други са важни послушанието на детето и успехът му в училище, които ще му донесат бъдещ просперитет в живота. Има и родители, за които духовното възпитание се изразява в спазване на фолклорни религиозни традиции и участие в църковни ритуали, с чийто смисъл самите те не са много наясно. При силно религиозни родители пък се наблюдава безапелационно натрапване на

собствените вярвания и произтичащите от тях ограничения в поведението, чрез което или се формира нетолерантна религиозна фанатичност, или ефектът е обратен на очакванията, изразяващ се в бунт срещу всякакви норми и ограничения, понякога изливащ се в ексцесивни форми на поведение.

Четвъртият източник на информация е училището. Вече беше споменато за дефицита в сферата на духовно образование и възпитание във формалното образование. Важно е да се подчертае, че именно училището *би трябвало* да предоставя достоверна и надеждна информация за различните духовни учения, доколкото на всички нива във формалното образование работят специалисти с научна подготовка, учебното съдържание би следвало да отговаря на научни критерии, има няколко нива на контрол на качеството и съдържанието на обучението.

Петият източник на информация са интернет социалните мрежи. Но тук попадаме в ситуация, подобна на лоша безкрайност. За да се изградят критерии за преценка на автентичността и надеждността на духовни учения, е необходима информация, за която обаче са нужни критерии за преценка на нейната достоверност и надеждност. Тези критерии са един от основните проблеми в ползването на интернет и социалните мрежи не само защото всеки може относително безконтролно да се публикува всякаква информация, но и защото електронните медии се използват за влияние и манипулация на общественото мнение. Сайтовете за проверка на фактите – т. нар. fact checking, не само не се оказаха решение на проблема, но го задълбочиха, защото чрез тях още по-фино може да се манипулира информацията.

От всичко казано по-горе е видно колко труден е изборът на учител, курс, школа или организация, отнасящи се към духовните учения. Един погрешен избор в най-лекия случай води до загуба на известно количество време и пари. Но последствията може да бъдат значително по-сериозни – физически травми, здравословни и психични проблеми, социална алиенация и др.под. Колкото повече е инвестирал човек в следването на духовно учение, толкова по-тежки могат да бъдат негативните последствия, особено ако настъпи момент на пълно разочарование от следвания път и учител. Затова е препоръчително търсенето на критична информация за избраното учение/учител. Тук също може да се попадне на дезинформация, клевети или „дискредитиране на конкуренцията“, но при всяко положение ще провокира един по-трезв поглед и много по-безпристрастна оценка.

Вторият съществен проблем след този за избора са компетентността и моралът на учителя. Това е един от основните проблеми на неформалното образование, като цяло. Тук, за разлика от формалното, за да станеш учител, преподавател, треньор, в много случаи не е задължително да си получил съответната квалификация, която да бъде документирана, нито пък се осъществява системен контрол върху качеството и съдържанието

на обучението. В организираниите религии все пак нещата не стоят по този начин. За да можеш да проповядваш и обучавааш, трябва да си придобил правоспособност от религиозната институция в резултат на получаване на съответно образование. Съществуват и много нерелигиозни организации, разпространяващи духовни учения, чиито преподаватели също преминават през процес на обучение и сертификация. Всичко това обаче може да възпрепятства единствено „нелицензирани“ хора да преподават като представители на съответната организация, но не и да преподават свои „авторски“ варианти. Също така сертификатите удостоверяват само, че са придобити определени знания в областта, но няма сертификати за личностно израстване, духовност или просветление. Ако някой иска да се запознае с дадено религиозно учение поради чисто интелектуален интерес или за обща култура, за него не са от голямо значение моралният облик или духовната извисеност на преподавателя. Но когато човек търси не просто преподавател, а духовен учител или наставник, нещата стават много по-сериозни. Когато някой бъде приет като духовен учител, той започва да влияе върху промяна на светогледа, ценностите, върху извършване на избори, които в много случаи имат съдбовен характер. Сред хората, представящи се за духовни учители или готови да приемат тази роля, несъмнено има достойни и искрени личности, отговорни в действията си и вдъхновяващи с примера си, които в голяма степен олицетворяват достойнствата на следваното от тях духовното учение. Но такива хора са истинска рядкост, те не се рекламират, обикновено не търсят масовост и не са готови да приемат всеки за ученик. За сметка на това, на „духовния пазар“ има изобилие от псевдоучители от най-различен вид и калибър. Сред тях се срещат хора с нереална самооценка, живеещи в света на собствените си фантазии, които се опитват да „верифицират“, привличайки последователи; има харизматични мошеници, намерили лесен начин да печелят от лековерието и неосведомеността на хората; опитни манипулатори, които „играят на едро“ и създават култове (популярно наричани с неточния термин „секти“). Колкото и странно да изглежда, но дори хора с психични отклонения успяват да привлекат последователи, приемащи тяхната неадекватност за проява на непонятна за профаните духовност (подобно на агхорите в Индия и юродивите в православията). От позицията на духовен учител съществуват големи възможности за манипулация и експлоатация на ученици и последователи. В почти всички духовни учения един от основните постулати, отнасящи се до обучението, е, че ученикът трябва безпрекословно да се подчинява на учителя, дори когато от него се изисква да извършва постъпки, чийто смисъл му е непонятен и които може дори да не съответстват на моралните норми. Типичен пример в това отношение е притчата за Мойсей (Муса) и Хидр (Коран 18: 65–82). Подобни истории изобилстват особено в дзен (чан) будизма и в школите на тибетския будизъм (Gerdjikov 2012; Dowman 1986).

Не е трудно да си представим до какви тежки последици за ученика може да доведе недобросъвестното използване на пълното му подчинение и безусловната му вяра в учителя.

Въпреки идеализирания образ на духовните учители (особено в популярната литература) следва да се обърне сериозно внимание на факта, че периодично възникват скандали, свързани с едни от световно известните имена в тази област. Духовни учители от различни традиции, ръководещи или принадлежащи към огромни школи и организации, публикували (или с публикувани за тях) бестселъри в огромни тиражи, биват обвинявани в доста сериозни прегрешения, които нямат нищо общо с духовността – финансови злоупотреби и машинации, експлоатация на ученици, малтретиране, сексуален тормоз и дори изнасилвания. Наистина, в някои случаи има и оклеветяване, но притеснително голям процент от обвиненията биват доказани. В книгата на Джофри Фалк „Събличане на гурутата“ е представена подробно доста нелицеприятна информация за едни от най-известните духовни учители както от миналото, така и от съвременното. Това е една от най-препоръчителните книги за всеки, който търси духовен учител.

Общността от съмишленици е третият основен проблем. В сферата на духовните учения се сформират най-различни видове общности – спонтанни или организирани, неформални или институционализирани под някаква форма, затворени и с ограничен достъп, отворени и активно пропагандиращи дейността си, от относително малобройни до наброяващи десетки хиляди последователи. По отношение на общностите от практикуващи духовни учения също има два варианта. При добрия общността осигурява добронамерена и благоприятна среда, оказва подкрепа както при лични проблеми, така и в обучението, засилва и поддържа мотивацията за практикуване, дава по-голяма увереност. При добро стечение на обстоятелствата общността съдейства за задоволяване на три от основните човешки потребности – сигурност, принадлежност и увереност. При лошия вариант общността потиска личността (често това се представя като помощ в борбата с егоцентризма), образуват се подгрупи с враждебна нагласа, развиват се манипулации, интриги, случаи на малтретиране (психологическо и физическо), финансова, а в някои случаи сексуална експлоатация, борби за по-високо място в йерархията и по-голяма близост до учителя. В най-лошия вариант подобни групи, естествено, не без водещата роля на учителя, деградират до култове, които вече представляват сериозна опасност за психическото и физическото здраве на последователите. Поради реалната опасност от подобно развие общественото мнение е много критично и подозрително към всякакви учения извън утвърдените вероизповедания.

В реалността, както се казва, рядко нещата са черно-бели. Обикновено картината е много по-сложна и се преплитат характеристики и от двата описани варианта, а груповата динамика променя вектора на развитие към едната или

другата посока. Развитието на групата дава добра възможност за преценка на реалната стойност на съответното учение, за учителя и ефективността на практикуваните методи. Ако не се забелязват осезаеми позитивни промени, особено при тези, които практикуват по-продължително време, следва сериозно да се преосмисли дали си заслужава да се продължи инвестирането на време и усилия в това учение, или да се потърси друг духовен път.

Духовното самоусъвършенстване е изцяло въпрос на личен избор, а всеки избор предполага риск и несигурност. За да бъде рискът приемлив и разумен и за предпазване от предвидимите и непредвидимите опасности по пътя, има три основни „оръжия“. Това са критичното мислене, безпристрастната наблюдателност и искреният самоанализ. А развиването на тези умения означава, че всъщност вече се върви по пътя.

Тъй като в тази статия акцентът беше върху проблемите, опасностите и манипулативното представяне на духовните учения, бих искал за баланс да завърша с една суфийска притча:

Един ученик попитал своя учител суфий: „Учителю, защо по света има толкова фалшификации на нашето учение?“. Учителят отговорил: „Фалшификатите съществуват, защото съществува оригинал!“.

Благодарности и финансиране

Публикуването на статията е финансирано от средствата, отпуснати целево от държавния бюджет на СУ „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания през 2023 г.

БЕЛЕЖКИ

1. UDEMY, 2023. Personal Development Courses. Интернет линк: <https://www.udemy.com/courses/personal-development/>
2. ДОБРОХОТОВ, А., 2018. Новая философская энциклопедия: Дух. Интернет линк: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01b0ea82473b0fe73df681b0> [Viewed 2023-9-08].

ЛИТЕРАТУРА

- ГЕРДЖИКОВ, С., 2012. *Дзен-майстори. Кумай*. София: Св. Кл. Охридски. ISBN 978-954-07-3292-3.
- DOWMAN, K., 1986. *Masters of Mahamudra: Songs and Histories of the Eighty-four Buddhist Siddhas*. Albany, NY: State University of New York Press. ISBN 0-88706-160-5.
- FALK, G., 2009. *Stripping the Gurus: Sex, Violence, Abuse and Enlightenment*. Million Monkeys Press. ISBN 0973620315, 9780973620313.

REFERENCES

- DOWMAN, K., 1986. *Masters of Mahamudra: Songs and Histories of the Eighty-four Buddhist Siddhas*. Albany, NY: State University of New York Press. ISBN 0-88706-160-5.
- FALK, G., 2009. *Stripping the Gurus: Sex, Violence, Abuse and Enlightenment*. Million Monkeys Press. ISBN 0973620315, 9780973620313.
- GERDZHIKOV, S., 2012. *Dzen-maystori. Kitay*. Sofia: Sv. Kl. Okhridski. ISBN 978-954-07-3292-3 [in Bulgarian].

THE DIFFICULT PATHS OF SPIRITUALITY IN EDUCATION: BETWEEN SECULAR INSTITUTIONALISM AND INFORMAL PRACTICES FOR PERSONAL SELF-IMPROVEMENT

Abstract. This present article, presented in the form of a scholarly essay, explores the role of non-formal education in bridging a significant gap within formal education, specifically concerning the introduction to various spiritual teachings and the potential for their practical application. It delves into the interplay between personal development, spiritual growth, and religious devotion. The article endeavors to systematically outline the reasons behind the limitations and deficiencies within formal education when it comes to nurturing an individual's spiritual development. It highlights the wealth of diverse content that non-formal education offers in the realm of spiritual doctrines and practices. Moreover, the article scrutinizes the challenges and complexities faced by individuals seeking to engage in spiritual disciplines when establishing criteria for evaluating the authenticity of the provided training, as well as the competence and ethical standards of their instructors. It pays special attention to the role of communities as the nurturing environment for learning, juxtaposing the favorable aspects with the potential pitfalls that may surface within the dynamics of group processes.

Keywords: non-formal education; personal development; spiritual development; self-improvement

✉ **Dr. Konstantin Teodosiev**

ORCID iD: 0000-0003-2502-3658

Web of Science Researcher ID: AAM-6367-2021

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: kteodosiev@fp.uni-sofia.bg